

Hoe dat intussen zij, de massale en omvangrijke belastingontduiking bracht geen wezenlijk soelaas. Ook in de tijd van zijn grootste welstand had deze adel met zijn vermogens niet kunnen tippen aan die van de rijkste ingezetenen in het westen van de Republiek. En het verval voltrok zich tenslotte in een hoog tempo. Het aantal adellijke families liep in de achttiende eeuw snel achteruit, en met het borgenbezit en grondbezit ging het evenzo. De rol die de adel in de economie van het gewest eens gespeeld had werd in de negentiende eeuw overgenomen door de boerenstand.

D.J. Roorda

L. Wils, e.a., *Kopstukken van de Vlaamse beweging, Jan van Rijswijck, Adolf Pauwels, Louis Franck* (Standen en landen, LXXV; Kortrijk-Heule: UGA, 1978, 390 blz. BF. 1054,—).

Onder de titel *Kopstukken van de Vlaamse beweging* werden drie biografische studies gebundeld, die onder leiding van prof. L. Wils tot stand kwamen. Samen geven zij een beeld van de Vlaamse beweging tussen 1870 en 1914 en bovendien van het politieke en culturele leven te Antwerpen in dezelfde tijd.

In de eerste bijdrage brengt Janine Beyers-Bell een portret van Jan van Rijswijck, in 1853 geboren te Antwerpen en aldaar overleden in 1906: 'Jan van Rijswijck. Liberaal flamingant en burgemeester van Antwerpen', 9-106. Als jong advocaat werd hij actief in de liberale partij van de Scheldestad. In 1878 startte hij de cursus honorum in de provincieraad; in 1881 werd hij gemeenteraadslid, in 1889 schepen en in 1892, op 39-jarige leeftijd, burgemeester van Antwerpen; in 1900 werd hij ook nog naar het parlement gestuurd.

Van Rijswijck ontpopte zich als een Vlaamsgezind en vooruitstrevend liberaal. Als redacteur van het weekblad *De Kleine Gazet* (1879-1888) duwde hij de Liberale Vlaamse Bond, een van de drie liberale corpsen van Antwerpen, in flamingantische richting en ageerde hij voor de vernederlandsing van het officieel middelbaar onderwijs (taalwet van 1883). Op het sociale vlak toonde hij zich bekommerd om de volksklassen en was hij voorstander van een ruime kieshervorming, verplicht en kosteloos onderwijs, en persoonlijke dienstplicht. Hoewel katholiek opgevoed, evolueerde Van Rijswijck al snel in anti-clericale en zelfs anti-katholieke richting. Vanaf 1884 haalde zijn anti-clericalisme de bovenhand op zijn flamingantisme, een evolutie die niet alleen haar oorzaak vond in persoonlijke ervaringen maar ook in de defensieve positie van het liberalisme na 1884, die aan de Vlaamsgezinden in die partij slechts weinig speelruimte overliet. Eerst na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1899 zou het liberalisme in Vlaanderen en meteen het flamingantisch liberalisme weer levenskansen krijgen.

Tegelijk voltrok zich in Van Rijswijcks opvattingen over het taalvraagstuk een merkwaardige gedaanteverwisseling, vooral geaccentueerd vanaf 1889. Zijn verzet tegen het wetsvoorstel-Coremans op de vernederlandsing van de rechtspleging, zijn steun aan de Waalse afdeling van het Antwerpse Atheneum en zijn onbeslistheid tegenover het ontwerp van de eerste Hogeschoolcommissie wijzen op een afnemend flamingantisme. Waarschijnlijk moest hij als burgemeester van de metropool Antwerpen de Fransgezinde liberale *haute finance* ontzien. Maar de verklaring kan ook gezocht worden in de evolutie van de Vlaamse beweging zelf in zoverre dat Van Rijswijck op het einde van de negentiende eeuw gewoonweg door een meer radicale generatie van flaminganten werd overvleugeld. Zijn publieke afkeuring van de slogan 'In Vlaanderen Vlaams' dateert wel van tijdens zijn bur-

gemeesterschap, maar er zijn verschillende verwijzingen naar Vlaanderens historische tweetaligheid (ook Franck zal in die lijn denken) voordien.

De auteur brengt meer dan alleen maar de Vlaamsgezinde opvatting en activiteit van Van Rijswijck. Zij heeft ruime belangstelling voor beroep, huwelijk, financiële toestand, persoonlijkheid en vriendenkring en dat alles binnen een soepele chronologische indeling. Haar aandacht voor de bredere context en met name de zeer verhelderende beschrijvingen van de liberale partijorganisatie geven meer scherpheid aan het optreden van Van Rijswijck zelf. In dit opzicht lijkt ons deze eerste bijdrage de best geslaagde van de drie. Maar de ondertitel is wat misleidend, aangezien er over het burgemeesterschap van Van Rijswijck als zodanig niet wordt gehandeld, alleen over zijn Vlaamsgezinde overtuiging in die jaren. Een aantal conclusies, tenslotte, onder andere inzake de band tussen flamingantisme en radicaal liberalisme, zullen niet meer zo nieuw klinken, aangezien zij reeds langs diverse wegen in de openbaarheid kwamen en onder andere reeds opgenomen zijn in het werk van A.W. Willemsen, *De Vlaamse beweging*, I (Hasselt, 1974).

Tot de nieuwe en meer radicale generatie waarop we zoëven zinspeelden, behoort de jonggestorven Adolf Pauwels (1864-1902). Aan hem is de tweede en omvangrijkste bijdrage gewijd van de hand van Dirk Luyckx, 'Adolf Pauwels en de Vlaamse Volkspartij. Flamingantisme en democratie in het arrondissement Antwerpen', 107-275.

Pauwels liep humaniora bij de jezuiten te Antwerpen en kwam er in de ban van het flamingantisme dat vanaf het schooljaar 1880-1881 weer veld won in de colleges. De geestdrift werd vanaf Pasen 1881 gewekt door het nieuwe tijdschrift *De Student*, uitgegeven door Mechelse seminaristen, en vond een gunstige voedingsbodem in de debatten over de vernederlandsing van het officieel middelbaar onderwijs (taalwet van 1883). Pauwels werd de bezieler van een leerlingenbond in zijn college en ondernam zelfs pogingen om de acties in verschillende scholen te bundelen en aldus te komen tot een georganiseerde beweging, maar niet zonder tegenstand te ondervinden van de geestelijke overheid.

Ook tijdens zijn rechtenstudies te Leuven stond hij op de bres voor de Vlaamse eisen en nam het initiatief voor de stichting van gouwgilden en Vlaamse strijdersbonden. Pauwels ontpopte zich daarbij als een radicaal die niet tevreden was met wat meer tweetaligheid, maar die een integrale vernederlandsing wilde afdwingen. Zijn lijfspreuk luidde kort en goed: in Vlaanderen Vlaams. Om dit doel te bereiken was hij in tegenstelling tot andere katholieke flaminganten voorstander van de 'samenwerking' met de liberalen, zoals die in de landdagen van de jaren 1880 tot uiting kwam. Zijn strijdersnatuur kwam ook naar boven aan de balie, vanaf 1887, toen hij door zijn Nederlandse pleidooien herhaaldelijk incidenten uitlokte aan hoven en rechtbanken.

Tegelijk gooide hij zich na zijn studies in de politieke strijd, waarvan hij al tijdens zijn studentenjaren (in tegenstelling tot Rodenbach) de noodzaak had onderstreept. Zijn Vlaamsgezindheid bracht hem tot de democratie: de politieke ontvoogding van de volksklassen zou ook het einde betekenen van de hegemonie van de Franstalige aristocratie. Zo werd hij een van de leiders van de christen-democratie die zich omstreeks 1890 ten tijde van de eerste grondwetsherziening definitief aankondigde. Zijn pogingen om samen met A. Henderickx, H. Lebon en andere radicalen allereerst de Nederlandse Bond, de flamingantische vleugel van de katholieke Meetingpartij te Antwerpen, te ontdoen van de greep van de conservatieven, mislukte echter. Die en de manoeuvres van de conservatieve Associatie (een andere fractie van de Meeting) om de touwtjes van de Meeting in handen te houden onder andere door de oprichting van een gepatroneerde anti-socialistische werkliedenbond, bracht de radicalen ertoe zich naar het voorbeeld van priester Daens te Aalst te groeperen in een Christen Vlaamse Volkspartij en zich aan een apart optreden te wagen,

maar zonder succes. Pauwels keerde al in 1898 naar de Nederduitse Bond terug. Hij stierf op 38-jarige leeftijd.

De studie van Luyckx brengt veel nieuw materiaal aan het licht, vooral betreffende de wedergeboorte van de katholieke Vlaamse studentenbeweging in de jaren 1880 en de samenhang van flamingantisme en christen-democratie op het einde van de vorige eeuw. Maar de auteur heeft mijns inziens te weinig aandacht voor de directe omgeving van Pauwels en voor de algemene politieke en sociale ontwikkeling. Zo vraag ik me af of het aandeel van de collegeleerling niet overschat wordt en niet meer accent had mogen vallen op de algemene ambiance naar aanleiding van de parlementaire debatten of op de rol van het tijdschrift *De Student*. Het is merkwaardig dat in het vierde hoofdstuk over 'het ontstaan van het Daensisme' helemaal niets wordt gezegd over de houding van Pauwels tegenover de katholieke sociale groeperingen en de opkomende arbeidersbeweging. In elk geval is de verenging van de christen-democratie tot haar Daensistische variante hier misleidend (de term christen-democratisch wordt gebruikt als synoniem van Daensistisch, met uitzondering van bladzijde 274 waar hij in ruime zin wordt gehanteerd). Ook de betekenis van de 'Vlaamse volkspartij' uit de titel wordt niet duidelijk afgelijnd. De auteur wekt de indruk dat hiermee een vereniging bedoeld is (228: 'maar die bestond enkel op papier'), terwijl waarschijnlijk veeleer een beweging, een opiniestroming bedoeld is (die natuurlijk door bepaalde verenigingen kan vertegenwoordigd worden). In dat verband vraagt de mysterieuze Vlaamse Wacht waarin Pauwels een eersterangsrol speelde om meer uitleg.

De laatste bijdrage, van Jozef Mertens, is gewijd aan de liberale staatsman Louis Franck (1868-1937). In drie hoofdstukken wordt achtereenvolgens ingegaan op zijn jeugd, zijn bedrijvigheid als jurist en zijn politieke carrière tot 1914: 'De liberaal Louis Franck als jurist en Vlaamsgezind politicus voor de Eerste Wereldoorlog', 277-380.

Aan het Atheneum te Antwerpen noch aan de universiteit te Brussel was Franck op bijzondere wijze gemengd in de Vlaamse studentenbeweging, maar tijdens zijn rechtenstudies was hij wel zeer bedrijvig op wetenschappelijk vlak, onder andere door de oprichting van een kring voor vrij onderzoek en een voor criminologie. Vanuit een uitgesproken sociale bekommernis was hij voorstander van vernieuwing op velerlei vlakken, onder andere het onderwijs en het strafrecht. Toen en ook later was hij een liefhebber van avant-gardekunst.

In 1890 kwam hij aan de balie te Antwerpen, waar hij zeer snel een belangrijk advocatenbureau uitbouwde met strafrecht en zeerecht als specialisatie. Hij was zeer actief in de Conférence du Jeune Barreau (veel minder in de Vlaamse Conferentie) en medeoprichter van het Comité Maritime International. Toen hij in 1906 als liberaal kamerlid voor Antwerpen naar het parlement werd gestuurd, was hij nog niet bedrijvig geweest op het politieke vlak. Zijn kandidatuur had hij te danken aan Max Roosees, de liberale éminence grise, die hem meer om zijn intelligentie dan om zijn Vlaamsgezinde opvattingen als kandidaat van de Liberale Vlaamse Bond liet pollen.

Toch is Franck vooral bekend geworden om zijn aandeel in de Vlaamse beweging. Vooreerst wegens de (zeer gematigde) wet-Franck-Segers van 1910 die de toegang tot de universiteit afhankelijk stelde van de kennis van het Nederlands, een wet die indirect de vernederlandsing van het vrij middelbaar onderwijs viseerde. Maar vooral om zijn aandeel in de (vooroorlogse) actie voor de vernederlandsing van de Gentse rijksuniversiteit. Samen met de katholieke Van Cauwelaert en de socialist Huysmans staat hij bekend wegens het wetsvoorstel op de geleidelijke vernederlandsing (1911). Franck was geen radicaal Vlaamsgezinde. In de lijn van Pirenne (van wiens historische werk hij een lovende recensie schreef) en zoals Van Rijswijck geloofde hij in de historische tweetaligheid van Vlaande-

ren en was hij een tegenstander van al wat naar scheiding zweemde. Zo verzette hij zich tegen de indeling van het leger in Vlaamse en Waalse eenheden.

Francks respect voor de eisen van de Vlaamse beweging wortelde in een uitgesproken verdraagzaamheid, die hij ook aan de dag legde tegenover de katholieken. In de liberale partij zelf probeerde hij de tegenstelling conservatief-progressief te overstijgen en meer bepaald in Antwerpen ijverde hij voor het terugdringen van de 'corpsen-politiek' (de liberale partij was er omstreeks 1910 de federatie van niet minder dan zes politieke verenigingen). Franck was niet zozeer politiek en ideologisch georiënteerd, hoewel hij democratische opvattingen koesterde, dan wel zakelijk, wat hem als man van het midden tot een van de leidende figuren van het liberalisme maakte. Overigens was hij vooral geïnteresseerd in maritieme en koloniale problemen en was hij een erkend financieel deskundige. Reeds in 1912 werd hij uitgekozen voor het linkse kabinet dat koning Albert hoopte te vormen, indien de katholieken de verkiezingen zouden verliezen, wat echter niet gebeurde.

Na de oorlog zal Franck minister van koloniën (1918) worden en gouverneur van de Nationale Bank (1926). De Vlaamse beweging zal hij dan vaarwel zeggen. Vooraleer conclusies te trekken over deze evolutie (of was zijn Vlaamsgezinde activiteit voor 1914 alleen accideenteel?) moet echter ook het tweede deel van zijn leven onderzocht worden.

Misschien iets minder vlot geschreven dan de vorige, is deze bijdrage in elk geval even goed gedocumenteerd. Twee fouten zijn nog aan te stippen: de gelijkstelling van Vlaamse en Waalse *eenheden* met Vlaamse en Waalse *regimenten*; het eerste was de algemene en abstracte formule, het tweede een van de vele praktische toepassingen. De auteur maakt geen onderscheid, zodat ook de houding van Franck niet helemaal duidelijk is. Hetzelfde geldt voor de gelijkstelling van school- en leerplicht, die eveneens door mekaar gebruikt worden.

E. Gerard

C.B. van Ardenne, e.a., ed., *Den Haag energiek. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de energievoorziening in Den Haag* (Den Haag: Kruseman, 1981, 403 blz., ISBN 90 233 0426 8).

In Den Haag is geprobeerd van het gedenkboek naar aanleiding van het vijfenzeventigjarig bestaan van het elektriciteitsbedrijf iets extra moois te maken dat het niveau van het obligate nostalgisch-aneccdotische gelegenheidsdrukkwerk ver te boven gaat. Dat is gelukt. Het boek *Den Haag energiek* bevat negen artikelen over de Haagse gas- en elektriciteitsvoorziening waarvan er zeker zes zijn gebaseerd op gedegen (archieff-)onderzoek. Deze wetenschappelijke specifiek op Den Haag gerichte beschouwingen worden voorafgegaan door algemene overzichten van de landelijke gas- en elektriciteitsvoorziening. Deze zijn in het kader van het boek functioneel en ook wel informatief, maar omdat iedere bronvermelding ontbreekt – het gasverhaal bevat zelfs geen literatuuropgave – steken ze op onverantwoorde wijze af bij de overige bijdragen. Dat was toch gemakkelijk te voorkomen geweest.

Van de meer gedetailleerde artikelen vind ik dat over het begin van de Haagse gasvoorziening het mooiste. Van 1844 tot 1875 werd de gasfabricage gemonopoliseerd door de Londense Parijzenaar Neville Goldsmid, die daar een vermogen aan verdiend heeft. Het regende klachten over zijn bedrijfsvoering maar pogingen van particulieren en van het Haagse gemeentebestuur om hier iets tegen te doen liepen stuk op de riant in zijn voordeel